

РОЗДІЛ 12. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.65>

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ «ІДЕЇ ПРАВА» ГУСТАВА РАДБРУХА

Середюк В.В.,

К.Ю.Н.,

доцентка,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0001-6456-8701

e-mail: serediuk@knu.ua

Богдан О.В.,

К.Ю.Н.,

доцентка,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-8090-846X

e-mail: olha.bohdan@knu.ua

Середюк В.В., Богдан О.В. Світоглядно-методологічні засади «ідеї права» Густава Радбруха.

Відомий німецький філософ права Г. Радбрух пройшов складний науковий шлях, що вплинув як на його світоглядні, так і методологічні основи запропонованих ним концепцій. У дослідженні прослідковано еволюцію філософії права Г. Радбруха, яка формувалася під впливом представників неокантіанства, зокрема Г. Зимеля, Г. Рикерта, Е. Ласка та школи «вільного права» – Г. Канторовича, а також історичних подій – панування нацизму у Німеччині. Розкрито особливості методології Г. Радбруха, його позиція ґрунтується на неокантіанській методології розрізнення «буття» та «належного», на методології філософії цінностей та принципі логічної неможливості виведення належного з буття. Г. Радбрух розглядав право як явище культури, ціннісний факт, яке відрізняється від інших нормативних систем особливою цінністю, що має значення для здійснення справедливості. Право як явище має позитивну форму (закон, звичай, міжнародний договір) та соціальне значення (регулює людську поведінку та відносини). Але право також має нормативний характер (воно становить оцінку та вимогу до дійсності), має також суспільну мету (яка полягає у досягненні суспільного блага), має індивідуальну мету (що полягає у реалізації та забезпеченні прав людини) та природу загальності, а отже – рівності, і має втілювати справедливість. Розглянуто загальновідому та основоположну для філософії Г. Радбруха концепцію «ідеї права» у складі трьох елементів: справедливості, доцільності, правопевності. Ідея права є сутнісною вимогою до позитивного права, вона його легітимує, робить «правильним» та «правовим» правом. Законодавство ж, яке не втілює ідею права, по суті, втрачає свою правову природу. Справедливість полягає у формальному однаковому ставленні до рівних та неоднаковому ставленні до нерівних. Доцільність відображає суспільну та індивідуальну мету права і обґрунтовує на підставі цінності людини її свободу, рівність та унікальність. Правопевність полягає у чіткості, визначеності, зрозумілості закону та має розумітися як засада забезпечення справедливості. Концепція «ідеї права» Г. Радбруха за своєю суттю є сучасною теорією легітимації позитивного права.

Ключові слова: повинність, належне (SOLLEN), буття (SEIN), цінність, ідея права, філософія права, неокантіанство, явище культури, юридичний позитивізм, справедливість, правопевність, доцільність.

Serediuk V.V., Bogdan O.V. Ideological and methodological foundations of the «idea of law» by Gustav Radbruch.

The famous German legal philosopher G. Radbruch has gone through a complex scientific path which influenced both his worldview and methodological foundations of the concepts proposed by him. The study traces the evolution of Radbruch's philosophy of law, which was formed under the influence of representatives of neo-Kantianism, in particular G. Simmel, H. Rickert, E. Lask and the school of «free law» – G. Kantorovich, as well as historical events – the domination of Nazism in Germany. The authors reveal the peculiarities of G. Radbruch's methodology; his position is based on the neo-Kantian methodology of distinguishing between “what is” and “what ought to be”, on the methodology of the philosophy of values and the principle that it is logically impossible from what is to derive what is valuable, what is right, what ought to be. G. Radbruch viewed law as a cultural phenomenon, a value fact that differs from other normative systems by a special value that is important for the realization of justice. The law as a phenomenon has a positive form (statute, custom, international agreement) and social significance (regulates human behaviour and relations). But law also has a normative character (it is an evaluation and a requirement for reality), it also has a social purpose (which is to achieve the public good), it has an individual purpose (which is to realise and ensure human rights) and a nature of universality, and therefore equality and it should embody justice. The authors examine the well-known and fundamental concept of the “idea of law” which is fundamental to Radbruch's philosophy and consists of three elements: justice, expediency (sustainability), and legal certainty. The idea of law is an essential requirement for positive law; it legitimizes it, makes it “correct law” and “lawful law (statute)”. Legislation that does not embody the idea of law essentially loses its legal nature. Justice is the formal equal treatment of equals and unequal treatment of unequals. Legal certainty reflects the social and individual purpose of law and justifies human freedom, equality and uniqueness on the basis of human value. Expediency (sustainability) is the clarity, certainty, and comprehensibility of the law and should be understood as a basis for ensuring justice. G. Radbruch's concept of the “idea of law” is essentially a modern theory of the legitimation of positive law.

Key words: what ought to be (SOLLEN), what is (SEIN), value, idea of law, philosophy of law, neo-Kantianism, cultural phenomenon, legal positivism, justice, certainty of law, expediency (sustainability).

Постановка проблеми. Густав Радбрух (1878–1949) вважається одним з найвпливовіших німецьких філософів права 20-го століття. Він обґрунтував «несправедливий» статус нацистських законів, що було використано судами для засудження злочинів гітлерівського режиму. В своїх роботах він запропонував критерії оцінки позитивного права, що легітимують його, роблять його правовим правом. Ці критерії розкриті у концепції «ідеї права», яка дала можливість знайти підставу і причину дійсності та значущості права, критично оцінюючи можливості теорії юридичного позитивізму на практиці. Основна проблема сучасної юриспруденції полягає в неповних розумінні та інтерпретації світоглядно-методологічних засад «ідеї права» Г. Радбруха, а також недостатньому використанні потенціалу цієї концепції. Це є причиною, почасти, слабкості аргументації ціннісних категорій у вітчизняній юридичній науці та національному законодавстві. Тому виникає потреба у дослідженні розвитку філософсько-правових поглядів та методологічних засад концепції «ідеї права» Г. Радбруха. В ній філософ поєднує справедливість, доцільність та правопевність як елементи ідеї належного в праві. Очевидно, що такий підхід вимагає глибшого аналізу для повноцінного усвідомлення його впливу на сучасну правову теорію та практику.

Актуальність: У сучасних умовах, коли правові системи, у тому числі і України, стикаються з численними загрозами, такими як криза міжнародного миру та безпеки, агресія з боку диктаторських та терористичних режимів, викривленні інтерпретації загальнолюдських цінностей, прав та свобод людини, розуміння та правильне застосування фундаментальних правових концепцій, запропонованих Г. Радбрухом, стає надзвичайно важливим. Його розуміння «ідеї права» допомагає уникнути зловживання владою та порушень прав людини, зокрема у процесі правотворення та здійснення судочинства. Тому дослідження творчості Г. Радбруха є дуже важливим для української юридичної науки і сприятиме відновленню її інтегрованості у європейській правовій культурі.

Стан опрацювання цієї проблематики Творчість Г. Радбруха широко та детально осмислена в європейській та американській правничій літературі. Серед них: Р. Алексі, Б. Бікс, К. Вільк, Е. Вольф, М. Готштальк, А. Кауфманн, Е. Ласк, Е. Патерсон, С. Полсон, Ф. Салігер, К. Цвайгерт,

Х. Шнайдер, Г.Л.А. Гарт і Л. Фуллер в дискусії про зв'язок права та моралі. В українській літературі творчості Г. Радбруха присвячена широка ґрунтовна стаття В. Бігуна. Окремі елементи філософії Г. Радбруха досліджувалися В. Дудченко, М. Козюброю, Б. Малишевим, С. Погребняком, Т. Подковенко, В. Смородинським.

Переклад праць Г. Радбруха періоду 1933–1945 рр. було здійснено Є. Причепієм та В. Приходьком у книзі – Г. Радбрух «Філософія права».

На жаль, у вітчизняній літературі роботи у сфері вивчення філософії права Г. Радбруха є поодинокими, його наукова спадщина не досліджена системно, більшість англійських, німецькомовних досліджень і, власне, оригінальних праць Г. Радбруха досі залишаються маловідомими, а його філософія не стала підґрунтям української філософсько-правової думки. Разом з тим, будучи наріжним каменем сучасної західноєвропейської філософії права концепція Г. Радбруха залишається надзвичайно актуальною в світі, в тому числі для українських реалій.

Метою статті є розкриття філософсько-світоглядних передумов та методологічних засад, які сприяли формуванню філософії Густава Радбруха, а також проаналізувати концепцію філософа – «ідея права», її ключові елементи та значення для сучасної правової теорії та практики.

Виклад основного матеріалу.

Еволюція філософії права Густава Радбруха.

Науково-юридичний світогляд Г. Радбруха був сформований в результаті навчання в Мюнхенському, Лейпцігському та Берлінському університетах, підготовки та захисту дисертацій за кримінально-правовим напрямом, а також роботи на державних посадах. Сам Г. Радбрух був професором в університетах Гайдельберга, Кенігсберга, Кіля. Він був членом Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) і обіймав посаду в Рейхстазі з 1920 по 1924 рік. У 1921–1923 роках він був міністром юстиції в уряді Веймарської республіки. Під час його перебування на посаді було впроваджено низку важливих нормативних актів, таких як закон, за яким жінкам гарантувалося право на працевлаштування в державних органах юстиції; закон про захист Республіки (після вбивства міністра закордонних справ Вальтера Ратенау (1867–1922 рр.)), який посилив відповідальність за політично мотивовані акти насильства та за діяльність заборонених організацій, які виступали проти «конституційної республіканської форми правління; закон про відшкодування витрат, пов'язаних з діяльністю судових засідателів і присяжних. Г. Радбрухом також підготовлено згодом частково схвалений законопроект кримінального кодексу, яким скасовувалася смертна кара, каторжні тюрми та покарання, які принижують гідність людини [1].

У 1933 р. з приходом до влади націонал-соціалістів, Г. Радбруха було звільнено з посади викладача фактично за «неблагонадійність» як такого, хто «своєю особистістю та політичною діяльністю не гарантував, що беззастережно виступатиме» за націонал-соціалістичну німецьку державу на підставі «Закону про надання повноважень і професійну держслужбу» («Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums», скорочено «Berufsbeamtengesetz» Reichsgesetzblatt, 7 April 1933, S. 175.) [2, с. 8; 3].

Ще зі студентських років Г. Радбрух цікавився широким колом питань гуманітаристики: естетики, поезії, історії, філософії, соціології, політичної економії, теології, культурології. З моменту звільнення з викладацької посади Г. Радбрух переходить до історико-біографічних, історико-філософських, культурологічних, порівняльно-правових та філософсько-правових досліджень, останні з яких домінували наприкінці його життя [2, с. 9-10; 1].

Із 7 серпня 1945 року він повернувся до Гайдельберзького університету, ставши деканом юридичного факультету. І в цей нетривалий період до його смерті 1949 року були опубліковані його найвідоміші філософсько-правові роботи «П'ять хвилин філософії права», «Законне безправ'я та надзаконне право», «Елементарний курс філософії права», «Природа речі як форма юридичного мислення».

На думку Г.Л.А. Гарта, до встановлення націонал-соціалістичного гітлерівського режиму в Німеччині, Г. Радбрух у своїх поглядах був послідовним позитивістом [1; 3; 4]. Тут можна навести тези із «Філософії права» 1932 р., в яких Г. Радбрух вважав, що «професійним обов'язком судді є підтвердити претензії закону на дійсність, пожертвувати своїм власним почуттям права на користь авторитетного наказу закону, запитувати лише те, що є законним, а не чи є воно також справедливим», а також «яким би несправедливим за своїм змістом не був закон, самим своїм існуванням, як було встановлено, він виконує одну мету, а саме – правопевність» (тобто визначеність через позитивне право) [5, с. 119].

Існує наукова дискусія про те, чи Г. Радбрух змінив свої погляди після Другої світової війни і чи з позитивіста він перетворився у філософа права, який сповідує природно-правові погляди, чи все ж таки природно-правові ідеї завжди були йому притаманні.

Ф. Селігер вважає, що протягом усього свого життя Г. Радбрух (1878–1949) осмислював конфлікт між справедливістю та правопевністю (позитивністю права), і зміни його поглядів відображали тісний зв'язок із мінливими політичними умовами. Так, до Першої світової війни в безпечних умовах Німецької імперії, Г. Радбрух вважав, що вирішення антагонізму між справедливістю та правопевністю (або правовою визначеністю за іншими перекладами – *прим. авт.*) є відносним (релятивним) і залежить від вибору різних ідей щодо сутності держави, закону, геополітики, визначаються свободою, владою чи культурою. У 1932 році, наприкінці Веймарської республіки, Г. Радбрух виступає за суб'єктивне рішення означеного конфлікту, делегуючи рішення щодо юридичної чинності на совість індивіда. У 1946 році, після повалення нацистського режиму, філософ надає перевагу надзаконній, несправедливій справедливості над кричущо несправедливим позитивно визначеним законом [6].

На думку С. Полсона, зміни його поглядів не були кардинальними, радше «модифікацією», «трансформацією» поглядів, а, проте, становлять єдність, оскільки про справедливість, доцільність, правопевність як цінності, що закладені в праві, Г. Радбрух писав і в довоєнних працях, а в повоєнних сам писав про «переміщення наголосів» у цих цінностях та «напругу» між ними, наклавши також жорсткі обмеження на застосування повоєнної так званої «формули Радбруха», яка набула рис радше виключення, а не правила. А, втім, С. Полсон вважає, що у повоєнних працях Г. Радбрух «виправив помилку своєї більш ранньої позиції», в якій надавав більшого значення правопевності за рахунок справедливості [3].

На нашу думку, складно однозначно стверджувати те, що довоєнна творчість Г. Радбруха є суто позитивістською, зважаючи на те, що ще у 1903 р. він познайомився з Е. Ласком, учнем Г. Рикерта (представник Баденської школи неокантіанства) і відтоді почав цікавитися ціннісною філософією цієї школи [1, с. 34].

Як «Основи філософії права» (1914), так і «Філософія права» (1932) «відображають методологічний дуалізм гейдельберзьких неокантіанців, хоч і містять елементи релятивізму та юридичного позитивізму» [4].

Сам Г. Радбрух визнавав вплив на нього філософії І. Канта. Його погляди формувалися також з урахуванням ідей його давнього студентського друга Г. Канторовича – представника *Freirechtsschule* – школи «вільного права» [1, с. 35]. Тобто у своєму розумінні щодо права Г. Радбрух фіксує ціннісні (неокантіанство), соціологічні (школа вільного права) та позитивні (юрпозитивізм) характеристики.

Враховуючи методологічне підґрунтя його праць та позитивність як загальну ознаку будь-якого наукового дослідження, Г. Радбрух, можна сказати, все ж таки намагався показати природно-правові цінності права в його позитивній формі, зміщуючи деякі акценти в різні періоди діяльності.

Методологія Густава Радбруха. На початку ХХ ст. в Німеччині розгорнулись бурхливі методологічні дискусії, під час яких було піддано гострій критиці положення позитивістської соціології. Найрізкіше виступили німецькі філософи і соціологи суб'єктивно-ідеалістичного напрямку, який отримав назву неокантіанства [7, с. 27, 8, с. 90–94]. Найвідомішими представниками вважаються В. Віндельбанд та Г. Рикерт.

На цьому тлі на південному заході Німеччини (регіон Баден) розвиваються дослідження філософії культури. За вихідну точку було взято позицію І. Канта, яка відокремила сферу буття – *SEIN* від сфери обов'язку – *SOLLEN*. Якщо для І. Канта буття саме по собі є непізнаваним, оскільки об'єктом пізнання є не реальність, а наші уявлення про неї, які стають доступними лише завдяки суб'єктивним, апіорним формам людського розуму, – то сфера «повинного» – «*SOLLEN*» безпосередньо доступна людині у пізнанні, оскільки «правильність» дається нам у нас самих як те, що слід зробити, вчинити, реалізувати завдяки цінності та важливості, що міститься в *SOLLEN* [9].

Ще Д. Г'юм звернув увагу на методологічний принцип, нині відомий як «провалля (або гільйотина) Д. Г'юма», який стверджує, що немає логічного зв'язку (переходу) між судженнями про буття та судженнями про належне (повинність) [10, с. 75]. Англійською перші судження містять дієслово-зв'язку *to be*, а судження про повинність містять модальне дієслово *must* (або *should, ought to, have to*).

І. Кант, враховуючи цей принцип, структурно розділив сфери людського розуму та, відповідно сфери пізнання, на теоретичний та практичний розум, зауважуючи, що теоретичний розум пізнає сферу необхідності (тобто каузальності, детермінованості, закону природи), тоді як практичний розум пізнає сферу свободи (людської поведінки).

Такий поділ призвів до розрізнення І. Кантом буття – SEIN як сфери об'єктивного світу природи та повинності – SOLLEN як сфери свободи та обов'язку. І, тоді як буття існує об'єктивно, а у пізнанні ми його лише описуємо, то повинність формується не шляхом описування, а шляхом приписування певного смислу, значення, обов'язку, цінності. За принципом приписування, власне, і формулюється цінність.

Враховуючи методологічний принцип Д. Г'юма та теорію пізнання І. Канта, соціолог неокантіанець Г. Зимель вказував, що немає визначеного відношення між світом природи та світом цінностей, тому одна й та ж сама річ може бути пізнана як така, що існує фактично, або оцінена відповідно до своєї цінності, і це для свідомості будуть різні значення.

Мисленневий порядок інакший, ніж природний, вважав Г. Зимель. Для природного характерна єдність та рівноправність ознак, речей, явищ, а принципом мислення є розрізнення: градація відповідно до цінності. Ці два порядки не співпадають, а іноді, навіть протиставляються одне одному, у відношенні між цими порядками відсутня будь-яка логічна засада [11, с. 18].

Навіть предметне пізнання впливає тільки з визнання цінності. Душа живе в світі цінності, який охопив предмети дійсності в певному цілком незалежному (автономному) світі. Цінність – не ознака, а всеохопна форма та категорія світового простору. Стверджуючи цінність речі, ми не надаємо їй якоїсь нової ознаки, але відповідно до тих, які існують, оцінюємо її на шкалі цінностей, таким чином ми переносимо її буття до сфери цінностей [11, с. 19].

Однак, як виявилось, цінність не належить виключно до сфери SOLLEN (повинності), вона також існує і в бутті. Проблему подвійної природи цінностей намагалися вирішити В. Віндельбанд та Г. Рикерт. Вони дійшли до думки, що культура визначається цінністю результатів людської творчості, праці, процесів. Цінність була взята ними за вихідну точку для розуміння культури, оскільки в кожному культурному об'єкті проявляється напруга між SEIN та SOLLEN. Неокантіанці вважають, що ця напруга існувала спочатку в людському «духові» як дане або задане SOLLEN, а потім через діяльність людини була впроваджена в сферу буття SEIN. Отже, в кожному продукті культури необхідно розпізнавати цінність, пов'язану із SOLLEN. А напруга SEIN – SOLLEN розкривається в специфічній формі людського існування – культурі. Таким чином культура є буттям – багатогранною формою людського життя, а все, що пов'язане із SOLLEN (право, мораль, релігія, інші нормативні системи) виражає цінність – специфічну ознаку результатів творчості людини [9].

Проте, Г. Рикерт стверджує, що незважаючи на різні способи пізнання, факти буття та цінності, які ми мислимо, не розділені у дійсності на SEIN та SOLLEN, а становлять єдність. Ця єдність існує у людині (суб'єкті пізнання), яка пов'язана з реальним світом буття та сферою цінностей. Разом з тим, єдність SEIN та SOLLEN (буття та належного) не повинна обмежуватися тільки суб'єктом пізнання, її потрібно мислити як єдність дійсності та цінності. Її не пізнають, як явище природи, а припускають, бо без цієї єдності неможливе пізнання та досягнення смислу, належного [8, с. 94].

Філософія права Г. Радбруха ґрунтується на неокантіанській методології розрізнення «буття» та «належного», принципі логічної неможливості виведення належного з буття та філософії культури.

В неокантіанстві Г. Радбрух схиляється до аксіологічного напрямку, пов'язаного з Баденською школою. Право для нього – це «складний культурний об'єкт», який перебуває одночасно і в сфері буття, і в сфері повинності. Таким чином Г. Радбрух вимушений враховувати цю особливу складність у методі свого дослідження. Мовиться про те, що право завжди прагне до реалізації відповідних цінностей, отже, неможливо відірвати пізнання права від аксіологічного контексту. Допустиме розуміння права це його розуміння в категоріях цінностей, як право розумне, справедливе. Водночас цінність належить як до реально (емпірично) існуючого буття, так і до ідеально (формально) існуючої повинності. Цей феномен повинен враховувати будь-який можливий у побудові метод. Таким чином, правове пізнання не буде ні емпіричним, ні просто нормативним, а радше чимось середнім, що дозволяє розкрити аксіологічний та культурний сенс права [12, с. 33].

Тому, використовуючи ціннісне відношення, право Г. Радбрух розглядав як явище культури, ціннісний факт. Він писав, що право відрізняється від інших нормативних систем особливою цінністю, що має значення для здійснення справедливості [13, с. 17].

За Г. Радбрухом право – це явище культури. Воно є дійсністю і має позитивні ознаки (воно має емпіричну форму закону або звичаю), соціальне значення (воно має регулювати людські відносини), загальну природу (має втілювати рівність для всіх, на кого поширює свою дію), але також право має нормативний характер (воно містить вимогу та оцінку щодо решти дійсності).

Однак повинність (SOLLEN), ціннісні судження, оцінки не можуть виводитися, виходячи з індуктивних роздумів про суще (SEIN), оскільки, як було зазначено, діє принцип логічної неможливості виведення належного з буття. Тому, за Г. Радбрухом, SOLLEN (повинність, належне) має апіорну природу і може бути виведене лише дедуктивно. Звідси слідує, що явище права, хоч і є буттєвим фактом, саме ж поняття права – має апіорну природу і виводиться дедуктивно з ідеї, з цінностей, що складають ідею права [14, с. 164].

С. Полсон вважає, що Г. Радбрух розводить існування цінності та буття в окремі абсолютно незалежні сфери, посилаючись на слова філософа про те, що «погляд на цінності та погляд на буття лежать поруч, як окремі замкнені кола», називаючи це суттю методологічного дуалізму [3, 5, с. 53].

А втім, по-перше, помітно, що Г. Радбрух пише не про факти буття, а про «погляд» на цінності та буття, тобто пізнавальну особливість. По-друге, схоже, Г. Радбрух проблему пізнавального методологічного дуалізму за Г. Зимелем вирішує в стилі Г. Рикерта.

Тобто, на нашу думку, Г. Радбрух долає цю прірву між буттям та цінністю, як це зробили неокантіанці, вбачаючи зв'язок між SEIN та SOLLEN у культурі. Так, Г. Радбрух пише, що право – явище культури (тобто буття), поняття права – поняття культури (тобто повинності). Культура ж не є суто буттєвим чи ціннісним поняттям. Вона є поняттям, що має відношення до цінностей. Так само і право є сукупністю фактів буття, що має втілити у дійсність свою апіорну ціннісну природу. «Право за сенсом має втілювати правову ідею в дійсність», тобто належне в буття [14, с. 164].

Отже, право існує в бутті як факт, як явище, а от ідея права – апіорна, вона задається і виводиться дедуктивно. Цією ідеєю є цінність (або цінності). Вони мають бути закладені у позитивне право (як емпіричну форму) нормативною вимогою і мають бути реалізовані у правових явищах як фактах буття через поведінку.

Концепція «Ідея права». Г. Радбрух, як і інші правники, шукав підставу, причину дійсності, значущості права. Він був переконаний, що позитивізм не здатен самостійно обґрунтувати дійсність закону. Оскільки позитивізм виходить з того, що дійсність закону ґрунтується на силі, що примушує його виконувати. Тут він підкреслює, що ця сила дозволяє обґрунтувати певну необхідність робити щось за приписом, але ніяк не обґрунтовує повинність, зобов'язальність вимоги права. Адже, за примусом виконуються і вимоги грабіжника і злочинні накази, які, однак, не є правом. Разом з тим, Г. Радбрух не відкидає цінність позитивного закону, бо «наявність закону завжди краще, ніж його відсутність, оскільки він принаймні створює правопевність» [15].

Через позитивність право можливо пізнати його буття, однак, як зазначалося, за Г. Радбрухом право, крім буття, має ще внутрішню природу – ідею. Сам термін «ідея права» (Rechtsidee), яким позначається певна правова цінність, у німецькій традиції часто розуміють як синонім «справедливості» [3]. У Г. Радбруха також іноді зустрічаємо це ототожнення, однак, він розширив розуміння «ідеї права» і тлумачив її як трискладову конструкцію таких елементів-цінностей: справедливості, доцільності та правопевності.

Справедливість – складова ідеї права, якій Г. Радбрух відводить найбільше уваги. В нього це суто філософсько-правова категорія, яка є формальною, тобто позбавлена матеріального змісту заради втілення природи загальності. Вона є найвищою, такою, що не виводиться з інших, цінністю. Від часів філософії Аристотеля справедливість розглядається у двох формах: вирівнювальної та розподільчої. Ці різні, на перший погляд форми справедливості, Г. Радбрух узагальнює в єдиній формулі: однаковий підхід до рівних та неоднаковий – до нерівних. Загалом справедливість є ідеєю, що стоїть до та вище позитивного права і слугує завданням для законодавця втілити її у законодавстві [14, с. 155–158].

Проблема в тому, що будучи формою, а не змістом, справедливість не дає відповіді на питання, кого вважати рівними чи нерівними у різних відношеннях. Тому, Г. Радбрух доповнює ідею права

іншою складовою – доцільністю, яка є вже не філософсько-правовою, а етичною категорією та ґрунтується на цінностях, що складають зміст обов'язків. Доцільність права – це питання його мети, а вона полягає в тому, що стосується спільного блага. Однак, Г. Радбрух не розглядає право в суто утилітаристському короткотерміновому відносно наслідків, призначенні, оскільки вважає, що в принципі «корисне те, що є правом, що творить правопевність і прагне до справедливості». Г. Радбрух розуміє, що питання цінностей доволі релятивне, тож як відповідному культурно-історичному періоду характерні відповідні цінності, так і кожна людина обирає для себе певні цінності. Тому етична вимога до права виводиться з вчення про обов'язки, а саме: право має бути зовнішньою мірою свободи для внутрішніх етичних рішень, тобто позитивне право повинно бути можливістю виконання моральних обов'язків. Саме гарантування цієї зовнішньої свободи Г. Радбрух вважає сутністю та серцевиною права людини. Тому законодавство, що заперечує права людини і не визнає індивіда цінністю, Г. Радбрух вважає абсолютно несправедливим [2, с. 160; 14, с. 158–160].

На нашу думку, інтерпретуючи Г. Радбруха, доцільність висуває до права критерій бути таким, щоб не вимагати від людини порушувати її внутрішні моральні імперативи. Наприклад, виконувати злочинні накази, вбиваючи невинних людей.

Третьою складовою ідеї права за Г. Радбрухом є «правопевність». Це сутнісна характеристика, яка з одного боку перетинається зі справедливістю, а з іншого втілюється через позитивність права. Вона займає проміжне положення між доцільністю і справедливістю [15].

Засади для обґрунтування ідеї правопевності Г. Радбрух знаходить в англійській правовій традиції. Правопевність розуміється як чіткість, визначеність, зрозумілість, передбачуваність права та забезпечення його від частих і хаотичних змін, що забезпечує наступництво, «континуальність самого життя». Г. Радбрух вважає, що для закону дуже важливо бути чітким, оскільки без цього він може втратити справедливість, бо «не зможе поручитися за рівність відношення» у всіх можливих випадках [16, с. 52; 14, с. 162].

Правопевність, разом з тим, не є найвищою абсолютною цінністю як справедливість, вона також узалежнена і від доцільності права. По суті правопевність не є чіткістю, визначеністю та стабільністю заради самого позитивного права, вона є вимогою до права для втілення його суспільної мети (суспільне благо), індивідуалістичної мети (права людини) та справедливості (загальної рівності).

Ідея права у складі цих елементів (справедливості, доцільності, правопевності), які перебувають між собою у відношенні «напруження, протиріччя та близькості», за своєю суттю є сучасною теорією легітимації позитивного права. Так Г. Радбрух обґрунтовує ціннісні вимоги розумного та справедливого у позитивному праві. Тому його філософію права розглядають як поєднання природно-правової та позитивістської концепцій та теоретичну модель, що описує гарантії, які необхідно закласти у позитивне право, щоб не допустити диктатури, необмеженої державної влади та порушення прав людини.

На випадок, якщо все ж таки позитивне право не втілило свою апріорну ідею, цінності, а, передусім, справедливість, і робити це навіть не було на меті у законодавця, то Г. Радбрух пропонує таке позитивне право не застосовувати і не вважати правом взагалі. Ця концепція в літературі набула назви «формула Радбруха» і потребує додаткового дослідження.

Висновки. Визначний філософ права Густав Радбрух, маючи досвід державної служби, науково-викладацької діяльності, досліджень в галузі кримінального права, історії та філософії права, відсторонення від викладання під час гітлерівського режиму, втілив цей досвід у своїй концепції «ідеї права». Філософія права Г. Радбруха ґрунтується на методології філософії цінностей та філософії культури та характеризується розумінням права як явища культури, що поєднує в собі ознаки буттєвого емпіричного факту та апріорної ціннісної ідеї. Право як явище має позитивну форму (закон, звичай, міжнародний договір) та соціальне значення (оскільки регулює людську поведінку та відносини). Ці ознаки можливо дослідити за допомогою спостереження та опису, тобто індуктивно-емпіричним шляхом, виводячи їх із дійсності. Але право також має нормативний характер (воно становить оцінку та вимогу до дійсності), має також суспільну мету (яка полягає у досягненні суспільного блага), має індивідуальну мету (що полягає у реалізації та забезпеченні прав людини) та природу загальності, а отже – рівності, і має втілювати справедливість. Ці ознаки не можуть бути виведені з буття, з дійсності, оскільки вони мисляться, приписуються, закладаються у право, формують поняття (розуміння) права. Вони задаються та виводяться дедуктивно

із апіорного уявлення про належне та про цінності, що становить ідею права. Власне ідея права за Г. Радбрухом складається з таких елементів як справедливість, доцільність, правопевність. Ідея права є сутнісною вимогою до позитивного права, вона його легітимує, робить «правильним» та «правовим» правом. Законодавство ж, яке не втілює ідею права, по суті, втрачає свою правову природу. Справедливість полягає у формальному однаковому ставленні до рівних та неоднаковому ставленні до нерівних. Доцільність відображає суспільну та індивідуальну мету права і обґрунтовує на підставі цінності людини її свободу, рівність та унікальність. Правопевність полягає у чіткості, визначеності, зрозумілості закону та має розумітися як засада забезпечення справедливості.

Концепція «ідеї права» дозволяє обґрунтувати, розкрити, інтерпретувати та застосовувати низку ціннісних категорій в сучасних законодавствах: справедливість, свобода, рівність, гідність тощо. Адже у сучасній юридичній практиці з ними вкотре виникають проблеми в процесі правореалізації. «Ідея права» також є способом легітимації для позитивного права (законодавства). Це означає, що законодавство диктаторських, тоталітарних режимів, яке не втілює цінності ідеї права, не є «правильним» правом, воно не має правової природи, а діяльність таких режимів щодо порушень прав людини не може бути оцінена як правова, навіть, якщо здійснювалася на підставі закону. З огляду на зростання тоталітарних та диктаторських режимів у сучасному світі, філософія права Г. Радбруха має надзвичайне значення для правової оцінки їх діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бігун В.С. Густав Радбрух – видатний німецький філософ права. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 33–48.
2. Радбрух Г. Філософія права / пер з нім. Є. Причепій, В. Приходько. Київ: Тандем, 2006. 316 с.
3. Полсон С.Л. Радбрух про несправедливі закони: суперечливість ранніх та пізніх поглядів? *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 49–59.
4. Bix Brian H. Radbruch's Formula and Conceptual Analysis. *The American Journal of Jurisprudence*, Vol. 56, Issue 1, 2011, P. 45–57. URL: <https://doi.org/10.1093/ajj/56.1.45>.
5. Radbruch G. Legal Philosophy. *The legal philosophies of Lask, Radbruch, and Dabin* / trans. K. Wilk. Cambridge: Harvard University Press, 1950. P. 47–224. URL: <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674493025>.
6. Saliger F. Content and practical significance of Radbruch's formula. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 68–70.
7. Зашкільняк Л.О. Вступ до методології історії. Львів: ЛОИМІО, 1996. 96 с.
8. Рьод В. Шлях філософії: XIX–XX ст. / пер. з нім. М.Д. Култаєвої та інш. Київ: Дух і Літера, 2010. 368 с.
9. Gołowska I. Antynaturalistyczna filozofia prawa Gustawa Radbrucha. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/288121028.pdf> (дата звернення 05.06.2024).
10. Філософія: словник термінів та персоналій / В.С. Бліхар, М.А. Козловець, Л.В. Горохова, В.В. Федоренко, В.О. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.
11. Зимель Г. Філософія грошей / пер. з нім. В. Терлецького, І. Андрущенко; післямова В. Терлецького; відп. ред. В. Кебуладзе. Харків: Фоліо, 2019. 667 с.
12. Sarkowicz R., Stelmach J. Teoria prawa. Kraków: Wydawn. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1998, 225 str.
13. Циппеліус Р. Філософія права / пер. з нім. Є. Причепій та інш. Київ: Тандем, 2000. 290 с.
14. Радбрух Г. Елементарний курс філософії права. *Філософія права* / Г. Радбрух / пер з нім. Є. Причепій, В. Приходько. Київ: Тандем, 2006. С. 141–247.
15. Законне неправо та надзаконне право: пер. з нім. В.С. Бігуна // *Проблеми філософії права*. 2004. Том II. С. 93–94.
16. Радбрух Г. Мета права. *Філософія права* / Г. Радбрух / пер з нім. Є. Причепій, В. Приходько. Київ: Тандем, 2006. С. 45–57.